

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32379> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Valk, Francina Cornelia

Title: Exclusion and renewal : identity and Jewishness in Franz Kafka's "The Metamorphosis" and David Vogel's Married Life

Issue Date: 2015-03-18

NEDERLANDSE SAMENVATTING

In dit proefschrift onderzoek ik literaire verbeeldingen van identiteitsvorming door de lens van Julia Kristeva's begrip abjectie. Mijn onderzoek richt zich op werken van twee Joodse schrijvers, zo verschillend als Franz Kafka's (1883-1924) novelle "De Gedaanteverwisseling" ("Die Verwandlung", 1912) en David Vogel's (1891-1944) Hebreeuwse roman *Huwelijksleven* (*Hayei Nisu'im*, חיי נישואים, 1929-30). Deze en andere Joodse schrijvers van het fin-de-siècle en interbellum in Europa leefden en werkten in een identiteitsvacuüm waarin de aanzwellende Jodenhaat het – zoals iemand het treffend uitdrukte – net zo onmogelijk maakte om wel, als niet Joods te zijn (bijvoorbeeld door assimilatie).

In dit identiteitsvacuüm verschijnt er artistieke en wetenschappelijke literatuur van Joden, waarin de verbeelding van identiteit zich onttrekt aan de eigentijdse gelijkstelling ervan met nationaliteit. Men was óf Duitser, Oostenrijker, Czech, óf Jood, en daarmee was de kous af. Dit onttrekken aan de gelijkstelling van identiteit met nationaliteit wordt duidelijk wanneer we identiteitsvorming in de teksten van deze schrijvers door de lens van Julia Kristeva's begrip abjectie lezen. Dit begrip heeft in haar psychoanalytisch en filosofisch georiënteerde werk een zeer specifieke betekenis. Abjectie is een proces van identiteitsvorming: een onbewuste machinerie van zijn in relatie tot een ander. Aldus begrepen is identiteit een per definitie onzeker proces waarbij de grens tussen zelf en ander voortdurend opnieuw gezocht moet worden. Diezelfde onzekerheid scheidt echter ook mogelijkheden tot invullingen van identiteit (als Jood) die nog niet in het eigentijdse, antisemitische discours vastlagen. Dat laatste laat ik in dit proefschrift zien aan de hand van het werk van bovengenoemde Joodse schrijvers.

Kristeva's begrip abjectie heeft dus niets te maken met het Nederlandse abject in de zin van verachtelijk. Integendeel: het verwijst naar een productieve, existentiële onzekerheid over identiteit die scherp contrasteert met de zekerheid van het enkelvoudige Cartesiaanse zelf dat aan ideologieën als die van Fascisme en Nazisme ten grondslag ligt. Kristeva's theorie van het abjecte past daarmee in het postmoderne denken, dat nu weer onderwerp van discussie is. Kristeva's visie op identiteit als proces levert, toegepast in een analyse van teksten van Vogel en Kafka, verrassende inzichten op over de betekening van identiteit als Joods in het werk van beiden.

Dat brengt mij op het tweede punt van haar theorie: over hoe betekenissen in literaire teksten tot stand komen. Kristeva deelt deze betekenisproductie in twee categorieën in. De ene categorie is de gewone letterlijke betekenis zoals die gangbaar is in het dagelijks taalgebruik, en die zij – enigszins verwarrend – symbolisch noemt; de andere, indirecte betekenisproductie, die zij semiotisch noemt, komt uit

een onzichtbaar deel van de tekst dat aan het symbolische discours ervan ontsnapt, maar de tekst tóch mee betekent. Dit semiotische (driftmatige) aspect kan zelf geen betekenis produceren, maar verandert betekenissen in het symbolisch discours over identiteit, vanuit het perspectief van het driftmatige.

Al deze begrippen komen aan de orde in hoofdstuk 2, waarin ik de theorieën van Kristeva over identiteit en betekenis behandel. Waar het op neer komt is dat mijn gebruik ervan in mijn analyse van de werken van mijn schrijvers in dit proefschrift, literaire verbeeldingen van identiteitsvorming laat zien, die bij een louter symbolische (in de zin van Kristeva) analyse van de tekst verloren zouden gaan.

Waarom zou dat nadelig zijn? Omdat juist aandacht voor de semiotische aspecten van identificatie in de tekst, het autonome (Cartesiaanse) zelf dat aan Jodenhaat ten grondslag ligt, op allerlei verrassende wijzen ter discussie stelt. Of beter nog, het lezen van de logica van abjectie in de teksten van Kafka en Vogel laat twee zaken zien: a) Hun literaire uitsluiten van het antisemitische beeld van de Jood in eigentijdse, fascistische discoursen. b) Het in dezelfde beweging van het uitsluiten ruimte scheppen voor een artistieke verbeelding van een andere Joodse identiteit die aan dat ideologische discours ontsnapt: die van het Woord. Deze beweging van uitsluiting en vernieuwing is wat ik in dit proefschrift bedoel met de ambivalente logica van abjectie.

Kafka's "De Gedaanteverwisseling" laat deze dubbele beweging van abjectie zien in de vorm van een parabel van het onzichtbare (semiotische), waarmee hij de driften die schuilgingen achter de eigentijdse fascistische uitsluiting van Joden literair vormgeeft. Vogel's *Huwelijksleven* is in dit opzicht moderner, in de zin dat daar het proces van identificatie zich afspeelt in de hoofdpersoon's subjectieve ervaringsstroom van het leven in de steeds fascistischer wordende stad Wenen. Voor beide schrijvers geldt in mijn optiek dat, door deze anti-Joodse tendensen om te zetten in hun kunst, zij ze tegelijkertijd uitsluiten en daarmee ruimte scheppen voor Joodse identiteitsvormen die nog niet in het discours van de ander zijn vastgelegd.

Identiteitsvorming is dan zichtbaar in hun werk als de ambivalente psychodynamiek van uitsluiting en vernieuwing. Kristeva noemt dit abjectie. In mijn inleiding (hoofdstuk 1) geef ik daar een treffend voorbeeld van aan de hand van het dagboek van een heel andere Duits-Joodse schrijver uit die tijd: Jakob Wasserman (1873-1934). Zulke werken, geschreven met een eigentijds Joods publiek voor ogen, bieden dat lezerspubliek de gelegenheid zélf abjectie te beleven door het lezen ervan en zo door sublimatie deel te hebben aan een Joods zelf, dat ontsnapt aan een Joods zijn dat alreeds door de ander is bepaald. In die zin zijn de teksten die ik exploreer avant-garde teksten. Daarmee bedoelt Kristeva teksten die de lezer inspireren tot het beleven van abjectie en daardoor ruimte scheppen voor een besef van Joods zijn buiten dat antisemitische discours.

Dit proefschrift gaat uit van Kristeva's opvatting dat abjectie een universele psychodynamiek van uitsluiting en vernieuwing is die aan alle vormen van identificatie ten grondslag ligt. Daarom heb ik in hoofdstuk 2 (over Kristeva's theorieën) uitgebreid aandacht aan abjectie gegeven, maar daarnaast ook aan de manier waarop volgens Kristeva betekenis in teksten tot stand komt. Beiden spelen immers een rol in de vraag die aan dit proefschrift ten grondslag ligt: hoe verbeelden mijn geaccultureerde schrijvers identiteit als Joods in het identiteitsvacuüm van het mislukken van assimilatie? En de tweede daarmee verbonden vraag: als ik hun teksten lees door de lens van abjectie, wat zegt dat dan over de wijze waarop deze teksten identiteit als Joods betekenen?

Naast het universele van abjectie als psychodynamiek van identiteitsvorming, speelt het specifieke, de cultuur-historische context waarin het voorkomt, een even grote rol in het werk van Kristeva. Haar theorie laat zien dat abjectie als universeel drift-mechanisme onzichtbaar is en als zodanig autonoom: onafhankelijk van de cultuur waarin het speelt. Maar het kan zichtbaar worden gemaakt in kunst en literatuur. De laatste zijn cultuur- en tijdgebonden en daarom besteed ik in hoofdstukken 3 en 5 even veel aandacht aan cultureel-historische achtergronden van mijn schrijvers als Joden, als in hoofdstukken 4 en 6 aan hun artistieke dramatisering van abjectie.

Kristeva's onderzoek naar de driftmatige aspecten van identiteitsvorming en haar nadruk op de universele naast de cultuur-historische kant daarvan, is actueler dan het op het eerste gezicht lijkt. Het betekent een verlaten van het uitsluitende óf-óf denken (je bent óf Jood óf Duitser), en het omhelzen van het én-én denken (je bent Jood én Duitser) waarbij de termen Jood en Duitser door elke huidige ideologische tegenstelling, bijvoorbeeld Moslim-Nederlander, vervangen kan worden. Maar Kristeva's werk heeft ook praktische implicaties. Haar inzichten kunnen belangrijke bijdrage leveren aan educatie in de psychologie van het uitsluitingsdenken; vooral haar psychoanalytisch inzicht dat dat denken ook één van de universele grondslagen van onze identiteitsvorming is. Daardoor is het een constante invloedrijke factor in onze relatie met de ander. Het is niet het wegwerken van verschillen tussen ons en de ander dat uitsluitingsdenken kan oplossen, zoals men in de vorige en voor-vorige eeuw dacht toen de Joden aangemoedigd werden hun baard af te scheren, hun kaftan uit te doen en zo te assimileren. Het is de diepgewortelde angst voor alles buiten de grenzen van het zelf die Kristeva situeert in de allereerste fasen van identiteitsvorming, nog vóór het kind intrede doet in de taal. Wat er gebeurt als gevaarlijke religieuze en/of politieke ideologieën deze instinctieve angsten gaan bezetten en exploiteren, hoeft nauwelijks betoog.

